

SZAKMAI BESZÁMOLÓ

Ignác Ádám
BTK Zenetudományi Intézet
tudományos főmunkatárs

**Zenetudomány és populáris zenei kutatások a hidegháborús Kelet-Európában:
akadémiai trendek, karrierök, együttműködések az NDK-ban és Magyarországon**

Előzmények, célkitűzések

Az utóbbi években egyre több munka vállalkozik a zenetudomány és a populáris zenei kutatások 1945 utáni kelet-közép-európai történetének feldolgozására. A szóban forgó munkák többsége azonban jellemzően lokális kérdésekre koncentrál, arra, hogy az egykori kutatások, intézmények és akadémiai életpályák miképpen illeszkedtek egy adott államszocialista ország politika-, társadalom- és tudománytörténetébe. Arra azonban az eddigiekben kevesebb figyelem irányult, hogy a tudományos közösségek tagjai miképpen léptek kapcsolatba egymással, és az egyes országokban zajló diskurzusokat milyen – a politikai-ideológiai berendezkedés hasonlóságaiból következő – közös trendek mozgatták a hidegháború időszakában. A zeneszociológia (a zeneszociológiai fókuszú zenetudomány) és a populáris zenei kutatások magyarországi történetét feltáró kutatásaim során elsőként én is a téma helyi vonatkozásaival foglalkoztam, ám 2020 óta a regionális kontextusoknak is igyekszem nagyobb teret szentelni, elsősorban a magyar–keletnémet–csehszlovák együttműködések megismerésén és az ezen országokban működő akadémiai kutatóhelyek (egyetemek, kutatóintézetek) intézménytörténeti vizsgálatán, összehasonlításán keresztül.

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének munkatársaként és az intézet Maróthy János-gyűjteményének referenseként már hosszú ideje hozzáférek a Maróthy által vezetett egykori Zeneszociológiai Osztály hagyatékához, és az itt, illetve a Magyar Nemzeti Levéltárban és néhány magángyűjteményben folytatott gyűjtéseim során számos olyan dokumentumra – levelekre, úti jelentésekre, konferenciákhoz, hivatalos találkozókhöz kapcsolódó anyagokra, fesztiválokra készített hangfelvételekre – bukkantam, amelyek alapján megkezdhettem a tájékozódást a magyar kutatók nemzetközi hálózataival kapcsolatban. Hogy a dokumentumokból kiolvasott információkat hitelesítsem, a hatvanas-hetvenes években aktív kutatói generáció néhány még élő hazai képviselőjével – például Losonczy Ágnessel, Szemere Annával, Tokaji Andrással – interjúkat is készítettem. Emellett pedig szoros munkakapcsolatot építettem ki az olomouci Palacký Egyetem oktatójával, Jan Blümllel, akivel közösen dolgozzuk fel a magyar–csehszlovák kapcsolatok prágai és budapesti levéltárakban és könyvtárakban fellelhető dokumentumait, és közösen vizsgáljuk, hogy a két világháború között, illetve az államszocializmus évtizedeiben milyen koncepciók és viták mentén közelítettek a populáris zenei jelenségekhez Csehszlovákiában és Magyarországon, és milyen lényegi mozzanatai voltak a populáris zenei kutatások intézményesülésének a keleti blokk országaiban. (2021-ben egy

nemzetközi kutatócsoport is létrejött a kelet-csehországi egyetemen, amelynek Blüml és én is tagjai vagyunk.)

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával 2022 nyarán megvalósuló berlini kutatóútam szorosan kapcsolódik az eddig megkezdett munkámhoz, de a német fővárosban elsősorban a magyar–keletnémet kutatói kapcsolatok, illetve az egykori NDK-ban működő legjelentősebb populáris zenei kutatóműhelyek emlékei álltak érdeklődésem középpontjában. Emellett pedig a politikai dalok 1970 és 1990 között megrendezett kelet-berlini fesztiváljához (Festival des politischen Liedes) kapcsolódó iratok és hanganyagok áttanulmányozását tűztem ki célul, miután ez az esemény a zenei közműfajokkal foglalkozó kelet-európai zenetudósok számára is gyakori találkozáshelyként szolgált.

A kutatás főbb témái és helyszínei

A Humboldt Egyetemen töltött három hónap alatt négy olyan irányzatra (és az ezekhez kapcsolódó intézményekre, networkökre, eseményekre, publikációkra) koncentráltam, amelyek a múlt század hatvanas éveitől kezdve a populáris zenei műfajok magyar és keletnémet kutatói számára is fontos kiinduló- és igazodási pontként szolgáltak: az úgynevezett „marxista zenetudományra”, a nemzetközi városifolklor- és munkásdalkutatásra, a jazzkutatásra és a modern populáris zene kutatására. Előbbi két irányzat leginkább a hatvanas években volt meghatározó, és elsősorban a keleti blokkon belül volt kiemelkedő szerepe, egy olyan időszakban, amikor tudomány, politika és ideológia útjai a kommunista vezetésű országokban még nem váltak el élesen egymástól. A nemzetközi jazzkutatás és a modern populáris zenei kutatások kibontakozásának idején, a hetvenes-nyolcvanas években ugyanakkor egyre inkább előtérbe került az összeurópai és transzatlanti integráció kérdése, és már az államszocialista országokból érkező – fiatal – szakemberek is a tudományág nemzetközi szervezetein, fórumain keresztül érintkeztek egymással, ott, ahol a tisztán szakmai kérdések már fontosabbak voltak, mint az, hogy egy kutató a fallal kettéválasztott világ melyik oldaláról érkezett. A vizsgálni kívánt irányzatok kiválasztásánál meghatározó szempont volt tehát, hogy egyaránt érinteni tudjam a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveket, a blokkon belül megvalósuló és a vasfüggönyön átívelő együttműködéseket, illetve ráláthassak, mennyiben különböztek az idősebb és fiatalabb kutatói generációk lehetőségei a témaválasztás, a véleménynyilvánítás, az utazás, a kapcsolatépítés terén.

A fentebb említett irányzatokkal összefüggésbe hozható berlini intézmények közül mindenekelőtt azokat igyekeztem felkeresni, amelyekről magyarországi levéltári források alapján biztosan tudható volt, hogy 1990 előtt a populáris zene meghatározó magyarországi kutatói – például Maróthy János, Szemere Anna, Tokaji András – is rendszeresen látogatták őket. Időm legnagyobb részét emiatt az egykori kelet-berlini Munkásdalarchívumnak is helyet adó Német Művészeti Akadémia levéltárában, illetve fogadóhelyemnek, a Humboldt Egyetem Zenetudományi Intézetének a könyvtárában és archívumában töltöttem (utóbbi helyen az intézetben működő Forschungszentrum Populäre Musik hagyatékára voltam elsősorban kíváncsi). Egy-egy alkalommal pedig a dahlemi Néprajzi Múzeum hangtárában, a Berlin-Brandeburgi Tudományos Akadémia levéltárában és a potsdami Deutsches Rundfunkarchivban is dolgoztam. A feltárt dokumentumok értelmezésében és a témával kapcsolatos kurrens szakirodalom

megismerésében sokat segítettek továbbá a Művészeti Akadémia zenei levéltárosával, Peter Konopatsch-csal és a berlini Zenetudományi Intézet oktatójával, Sydney Hutchinsonnal folytatott személyes konzultációk, valamint azok a hosszú életútinterjúk is, amelyeket a hatvanas-hetvenes évek német (populáris) zenei életének néhány ismert szereplőjével készíthettem.

A marxista zenetudomány az ötvenes-hatvanas évek Kelet-Európájának egyik meghatározó, jóllehet közel sem egyedüli irányzata volt. Ezen irányzat népszerűsítői a helyi zenetudományi közösségeken belül mindenütt kisebbségben voltak, de nemzetközi kapcsolataik és politikai beágyazottságuk okán jó érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek, ezért arra is lehetőségük nyílt, hogy a teljes szakmai közösség számára is megfogalmazzanak olyan irányelveket, amelyek betartásával „utolérhető és túlszárnyalható” az amerikai és nyugat-európai muzikológia eredményei. Ilyen irányelv volt az esztétikai és szociológiai szempontok fokozott zenetudományi alkalmazása, az átfogó, a zenekultúra valamennyi szférájára kiterjedő, hosszú távú kutatási tervek megfogalmazása vagy annak követelése, hogy a zenetörténet ne csak a mindenkor uralkodó osztályokhoz kapcsolódó események számba vételével íródjék. Ezek összességében mind elősegítették, hogy az államszocializmusban a populáris zenei műfajok vizsgálata az intézményesített zenetudományi kutatások részévé váljon. A marxista zenetudomány képviselőinek legjelentősebb fórumai az 1963-tól két évente megrendezett nemzetközi marxista zenetudományi szemináriumok voltak, de hasonló szerepet töltöttek be a Brnóban megtartott zenetudományi „kollokviumok” is, amelyekben ráadásul az 1970-es évektől nyugatnémet szakemberek is rendszeresen részt vettek. Mindkét sorozathoz kapcsolódóan találtam megkerülhetetlen forrásokat. Az 1977–1985 közötti brnói konferenciákat kísérő tanulmánykötetek, absztraktgyűjtemények a Forschungszentrum Populäre Musik hagyatékában lelhetők fel. Az 1965-ben Kelet-Berlinben, Maróthy János, Zoltai Dénes és Ujfalussy József részvételével megrendezett második nemzetközi marxista zenetudományi szeminárium anyagaira (jegyzőkönyvek, meghívólevelek, részletes programtervek, előadások kéziratái stb.) pedig a Keletnémet Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetségének iratai között bukkantam rá, a Német Művészeti Akadémia levéltárában. Ugyanitt őrzik a berlini Zenetudományi Intézetet hosszú időn át vezető Georg Knepler és Maróthy János levelezésének néhány darabját is, amiből kiderül, hogy a marxista zenetudomány két ismert képviselője még jóval a rendszerváltást követően, a kilencvenes évek közepén is rendszeresen kommunikált egymással.

Különösen értékes információkat tudhattam meg a marxista zenetudomány célkitűzéseiről és az ötvenes-hatvanas-hetvenes évek nemzetközi fórumainak légköréről Knepler tanítványától, a most 91 esztendőes Jürgen Elsner-től, akivel 2022 augusztusában készítettem életútinterjút. Elsner az 1960-as években ráadásul nemcsak a marxista zenetudomány, hanem a nemzetközi munkásdalkutatás néhány meghatározó, Kelet-Berlinben tartott eseményén is jelen volt. Mindez azonban egyáltalán nem számított kivételesnek: a marxista zenetudomány és a munkásdalkutatás személyi állományában minden volt szocialista országban mutatkoztak kisebb-nagyobb átfedések. Az ismert magyar zenetudósok közül épp Maróthy János volt az, aki mindkét közösségnek aktív tagja volt, és akivel Elsner is több alkalommal találkozott a kelet-berlini Művészeti Akadémia Munkásdalarchívuma által szervezett szakmai találkozókön. Elsner emlékeit a Munkásdalarchívum hagyatékában található dokumentumok – például az intézmény

tízéves fennállása alkalmából 1964-ben rendezett konferencia jegyzőkönyvei – is visszaigazolják, amelyek ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a városifolklor- és munkásdalkutatás nemzetközi eseményein már a hatvanas évek közepétől sokat beszéltek a jazz és a protest song zenetörténeti és társadalmi szerepéről is, vagyis keresni kezdték a lehetőségét, hogy miként lehet a diskurzust kinyitni a nagy társadalmi támogatottsággal bíró, modern műfajok irányába. Ezeket a találkozókat, konferenciákat az NDK-ban a szakma egésze figyelemmel kísérte, legalábbis erre utal, hogy az NDK első számú zenetudományi folyóirata, a *Beiträge zur Musikwissenschaft* rendszeresen közzétette az itt elhangzó előadások és viták szerkesztett változatait (a *Beiträge zur Musikwissenschaft* évfolyamai többek között a Humboldt Egyetem egyetemi könyvtárában férhetőek hozzá).

A munkásdalkutatás hatvanas években aktív képviselői között, amint ezt a Munkásdalarchívum hagyatékában talált levelezések is alátámasztják, a későbbiekben is megmaradt a szoros személyes és szakmai kapcsolat. Maga a tudományág azonban a hetvenes évekre már mindenütt elvesztette korábbi ideológiai, politikai támogatottságát és eljelentéktelenedett. Ebben az időszakban erősödtek meg viszont azok az irányzatok Európában, amelyek mai napig meghatározzák a populáris zenei kutatások nemzetközi trendjeit: a jazzkutatás és a modern populáris zenei jelenségeket a szociológia és a kritikai kultúrakutatás módszereivel vizsgáló *popular music studies*. Ezen irányzatok centrumországai jellemzően Nyugat-Európában és Észak-Amerikában voltak, Peter Wickének köszönhetően azonban a *popular music studies* egyik első egyetemi központja Kelet-Berlinben jött létre, az 1980-as évek első felében. A Forschungszentrum Populäre Musik újszerű módon nemcsak a szocialista országok hasonló küldetésű intézményeivel – például az MTA Zenetudományi Intézetének Zeneszociológiai Osztályával – tartotta a kapcsolatot, hanem rendszeresen meghívta a szakma amerikai, kanadai, brit, olasz képviselőit is, és tevékenyen részt vett az 1981-ben alapított International Association for the Study of Popular Music (IASPM) szervezeti életében. Emellett pedig rendszeresen közölt tanulmányokat, monográfiákat az NDK rockzenei életéről, illetve az ifjúsági kultúrával kapcsolatos szociológiai kutatásairól. A Forschungszentrum korai történetéről és a *popular music studies* fejlődéséről a Humboldt Egyetem Zenetudományi Intézetének irattárában és kutatószobáiban számos archív dokumentum és korabeli kiadvány alapján tájékozódhatunk. Az egykor itt dolgozók saját publikációi mellett megtalálhatjuk itt a Jazzforschung, a Worldbeat, a PopScriptum, a Popular Music és más folyóiratok korai lapszámait, az IASPM konferenciáihoz kapcsolódó anyagokat és a keletnémet állampárt mellett működő Komitee für Unterhaltungskunsttal, illetve a Keletnémet Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetségével való „kényszerű” együttműködés különféle bizonyítékait, például a Wicke vezette műhely és a Szövetség közös szervezésében 1986 és 1989 között megvalósuló Elméleti Szemináriumok jegyzőkönyveit.

Mint fentebb említettem, a kutatóműhelyekhez kapcsolódó dokumentumok mellett a politikai dalok 1970 és 1990 között megrendezett kelet-berlini fesztiváljával kapcsolatos levéltári anyagok áttekintése és a Keletnémet Rádió és Televízió e fesztiválról készített felvételeinek megtekintése és meghallgatása is terveim között szerepelt. A fesztiválról munkahelyem, a BTK Zenetudományi Intézete is számos írásos és hangzó dokumentumot őriz, így arra is kíváncsi voltam, hogy milyen átfedések vannak az itthon és Berlinben megtalálható anyagok között. A fesztivál történetéről

végül nagyon sokféle forrás segítségével sikerült átfogó képet kapnom. A Művészeti Akadémia levéltárában külön gyűjteményben található az esemény programfüzetei, a koncertekről írott újságcikkek kivágatai, a fellépőkkel folytatott levelezés egyes tételei, illetve a fesztivál szervezőbizottságának hivatalos és bizalmas jelentései. Szintén ebben a levéltárban, de már Inge Lammel és az általa vezetett Munkásdalarchívum hagyatékában találtam meg a fesztiválhoz kapcsolódó szakmai kísérőesemények – konferenciák, kerekasztal-beszélgetések – dokumentációit. Kutatásaim szempontjából ezek közül is kiemelkedik a Lied und politische Bewegung című, 1984-ben megrendezett konferencia, amelyen Lammel, Maróthy, a keletnémet marxista zenetudományt képviselő Günter Mayer és például a fesztivál egyik főszervezője, Lutz Kirchenwitz is részt vett. Részben emiatt kerestem meg Kirchenwitzet, akivel egy hosszú életútinterjú keretében beszélgettem a konferenciáról, a keletnémet Liedbewegung gyökereiről, a fesztivál létrejöttéről és a magyar fellépőkről őrzött emlékeiről. Hasonló témákról kérdeztem a fesztivál külkapcsolataiért és a fellépő előadókkal történő kommunikációért felelős Elke Bitterhofot. Bitterhof a fesztiválon fellépő 25 magyar előadó és zenekar csaknem mindegyikével levelezett, így az ő visszaemlékezéseire is tudok majd építeni abban a készülő tanulmányomban, amelyben magyar perspektívából, a Berlinben fellépő hazai művészek és zenetudósok anyagainak felhasználásával szeretném végigtekinteni a fesztivál történetét.

Eredmények

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával megvalósuló kutatóútnak máris van kézzel fogható eredménye, az Inge Lammel által vezetett Munkásdalarchívum anyagait ugyanis fel tudtam használni két 2022 őszén megjelenő tanulmányom megírásához, amik az MTA Zenetudományi Intézetében 1961 és 1996 között folyó zenetudományi kutatások történetét dolgozzák fel. Egy, a Magyar Zeneművészek Szövetségéről írott angol nyelvű könyvfejezetben, amelyet idén év végére tervezek befejezni, pedig több olyan dokumentumra tudok hivatkozni, amelyet a Keletnémet Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetségének hagyatékában találtam.

Ami a hosszabb távú terveket illeti, jövőre készül el a Festival des politischen Liedes történetét magyar perspektívából bemutató, imént említett tanulmányom. Az összegyűjtött dokumentumok többségét azonban az előkészítés alatt álló második (angol nyelvű) monográfiámban fogom feldolgozni, amely az 1945 és 1989 közötti kelet-közép-európai zenetudomány hálózatait mutatja majd be, kiemelt figyelmet szentelve az NDK, Csehszlovákia és Magyarország zene- és zenetudománytörténetének.